

تحلیل جامعه‌شناختی عوامل و موانع تحقق ایمان توحیدی در قرآن کریم

سید محسن میرسندسی^۱

چکیده

هدف این پژوهش بررسی جامعه‌شناختی عوامل و موانع تحقق ایمان توحیدی در قرآن کریم است. ایمان به توحید به عنوان محور اساسی دین اسلام، تأثیر تعیین کننده‌ای در شکل دهی رفتارها و کنش‌های فردی و اجتماعی دارد و زمینه‌ساز ارتقای کیفیت زندگی فردی و استحکام ساختارهای اجتماعی محسوب می‌شود. با تکیه بر روش تحلیل مضمون آیات قرآن و رویکرد تحلیلی جامعه‌شناختی، ابتدا مضامین مرتبط با تحقق یا تضعیف ایمان توحیدی استخراج شده و سپس به تبیین نقش این عوامل در فرآیند جامعه‌پذیری دینی و انسجام اجتماعی پرداخته شده است.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد تحقق ایمان توحیدی در گرو تقویت عوامل ایجابی مانند شناخت معرفتی نسبت به آیات الهی، تلاش آگاهانه برای پذیرش و پیروی از حق، تسلیم در برابر آموزه‌های الهی و حضور فعال در عرصه‌های دینی و اجتماعی است. در مقابل، وجود موانعی چون غفلت از دستورات الهی، کم‌توجهی به مناسک عبادی، تحریف آموزه‌های دینی و بی‌توجهی به مسئولیت اجتماعی، عامل افزایش گسست‌های اجتماعی و تضعیف سرمایه اجتماعی و اعتماد جمعی در جامعه مؤمنان می‌شود. بر این اساس، توجه توأمان به توسعه عوامل ایجابی و رفع عوامل سلبی، زمینه‌ساز تحقق جامعه‌ای همبسته بر پایه ایمان توحیدی خواهد بود و به رشد همزمان فرد و اجتماع منجر می‌شود.

کلمات کلیدی:

قرآن کریم، توحید، توحید اجتماعی، ایمان به خداوند، جامعه توحیدی.

^۱ - استادیار گروه قرآن و مطالعات اجتماعی، پژوهشکده اسلام تمدنی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، مشهد، ایران. m.sondosi@isca.ac.ir

مقدمه

جهانبینی قرآن، دارای منظومه کلان معرفتی و ارزشی برای حیات فردی و اجتماعی انسان در ابعاد گوناگون و منبعی مولد برای ایجاد جامعه‌ای مطلوب و متعالی در همه ابعاد ظرفیتی انسان است. در نگاه توحیدی قرآن، همه پدیده های هستی از جمله دگرگونی های اجتماعی افزون بر دایره مشیت تکوینی خدا، مشمول روابط علی معلولی بوده، نقش اراده انسانی در پیدایش آنها پذیرفته شده است.

یکی از مهم ترین اهداف پیامبران برای تعالی نوع انسانی، تحقق همه جانبه توحید بوده است. همه پیامبران مردم را دعوت به توحید و دوری از شرک می کردند. عمومیت دعوت پیامبران به توحید را می توان از آیات ۲۵ سوره انبیاء و ۵۶ سوره الذاریات استفاده نمود. با توجه به آموزه های قرآن، هدف نهایی از ارسال رسل نیز تحقق کامل عبادت خداوند یکتا و گسترش توحید در تمام کنش های فردی و اجتماعی است. به عنوان نمونه از ایه ۳۶ سوره نحل به دست می آید که عبودیت پروردگار و تحقق توحید مرز بین هدایت و ضلالت از نظر قرآن است. جامعه ای که می خواهد به سوی «توحیدی شدن» گام بردارد، باید همه طاغوت ها را چه در سطح رفتارهای فردی و چه در سطح جمعی نفی کند. پس معنای پرستش خدا و پرهیز و اجتناب از طاغوت، این است که جز عبادت خدای یکتا که معقول عقل نظر و مقبول عقل عمل است پرستش دیگری منفی و باطل است (جوادی آملی، ۱۳۷۳: ۱۷۷). بنابراین مهم ترین ویژگی جامعه مطلوب قرآنی یکتاپرستی و نفی شرک و کفر است. قرآن کریم در آیات متعدد، انسان ها را به شناخت و پذیرش این حقیقت دعوت و بر اهمیت آن در زندگی فردی و اجتماعی تأکید می ورزد، زیرا جامعه ای که بر اساس اصول توحیدی بنا شده باشد، از ثبات و همبستگی بیشتری برخوردارند و در مقابل، جوامع مبتنی بر شرک و چندخدایی با چالش های جدی مواجه هستند که می تواند منجر به تفرقه و ناهماهنگی اجتماعی در آنها شود. در واقع بخشی از دین گریزی ها و کاهش پایبندی به دینداری در جوامع مسلمان را می توان ناشی از عدم تحقق ایمان توحیدی در عرصه کنش های فردی و اجتماعی دانست؛ زیرا ایمان توحیدی، به عنوان هسته مرکزی دینداری، نه صرفاً یک باور ذهنی، بلکه منظومه ای از معرفت، گرایش و عمل است که باید در ساحت فردی و اجتماعی تحقق یابد. هرگاه ایمان صرفاً به سطح زبانی یا سنتی تقلیل یابد و ابعاد معرفتی و عملی آن محقق نشود، زمینه برای ضعف دینداری و حتی دین گریزی فراهم می شود (نحل/ ۹۷؛ حجرات/ ۱۵).

با این حال، در قاموس آموزه های قرآنی تحقق ایمان توحیدی در جامعه موانع متعددی می تواند روبه رو باشد. این موانع می توانند شامل عوامل خرد و کلانی باشند که هر یک به نوعی بر پذیرش و تحقق این ایمان تأثیرگذارند و عملاً مانع از درک صحیح آموزه های توحیدی می شوند (صدری فر و دیگران، ۱۳۹۶ و رجبی، ۱۳۹۰: ۱۱۳-۱۱۷). اهمیت انجام این تحقیق (صرف نظر از ابعاد

کلامی توحید) در شناخت عوامل اجتماعی موثر و به خصوص تحلیل و بررسی چگونگی تأثیرگذاری آنها بر تجلی ایمان توحیدی از طریق سازوکارهای فرهنگی و جامعه پذیری در افراد و جامعه است. اگر این سازوکارها به گونه‌ای کارآمد طراحی شوند که بتوانند ایمان توحیدی را به عنوان یک ارزش بنیادین منتقل کنند، احتمال بروز دین‌گریزی و ضعف دینداری نیز کاهش می‌یابد. از سوی دیگر با تکامل جوامع، چالش‌هایی به وجود می‌آیند که منجر به تضعیف ارزش‌های بنیادی همچون باورهای توحیدی در آنها می‌شود (Dowden, 2011: 48) که قرآن کریم در آیات متعدد به آنها هشدار داده و غفلت از آنها در یک جامعه دینی می‌تواند آسیب‌های جدی در برداشته باشد. علاوه بر این در دوران مدرن، افراد اغلب در معرض جهان‌بینی‌های متنوعی قرار می‌گیرند که ممکن است شک و تردید را نسبت به باورهای توحیدی ترویج کنند و یا تفسیرهای نادرست از متون دینی منجر به تحریف باورهای توحیدی شوند که از معنای اصلی آن در قرآن متفاوت است (Zinnbauer & Pargament, 2005: 14؛ حسینی، ۱۳۹۷). بنابراین مسئله اساسی این تحقیق، شناسایی و احصای عوامل ایجابی و سلبی مؤثر بر تحقق ایمان توحیدی از متن آیات قرآن است. پژوهش، پاسخ به دو پرسش کلیدی است:

۱. چه عوامل ایجابی و سلبی در قرآن کریم به صورت صریح یا ضمنی بر تحقق ایمان توحیدی تأثیر می‌گذارند؟
 ۲. مبتنی بر مفاهیم جامعه‌شناختی این عوامل چگونه در ساحت‌های فردی و اجتماعی عمل می‌کنند؟
- در واقع، این پژوهش با ترکیب روش تحلیل مضمون آیات قرآن و ادبیات مفهومی و نظری جامعه‌شناسی (مطالعه بین‌رشته‌ای)، به دنبال کشف برخی از سازوکارهای پنهان این تأثیرات است. با تأکید بر این پرسش‌ها، تحقیق حاضر تلاش خواهد کرد با بکارگیری چارچوبی از مفاهیم جامعه‌شناختی به تحلیل عمیق‌تری از سازوکار و نحوه عمل این عوامل در زمینه تقویت و تضعیف ایمان توحیدی مبتنی بر آموزه‌های قرآن بپردازد.

ادبیات و پیشینه تحقیق

ایمان توحیدی به عنوان بنیادی‌ترین اصل اعتقادی در اسلام، همواره موضوع توجه متفکران مسلمان و مفسران قرآن بوده است. قرآن کریم با تأکید بر یگانگی خداوند و نفی هرگونه شرک، ایمان توحیدی را محور دعوت انبیاء و اساس هویت دینی جامعه مسلمان معرفی می‌کند. (صدقی، ۱۳۸۷: ۲۸) قرآن کریم، با تأکید مکرر بر یگانگی خداوند و نفی هرگونه شرک، ایمان توحیدی را هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی، اساس هدایت و سعادت معرفی می‌کند (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱: ۳۱۱-۳۱۴). در آثار متفکران مسلمان، تحقق توحید نه تنها یک باور ذهنی بلکه منظومه‌ای از معرفت، گرایش و عمل تلقی شده است که باید در رفتار و ساختار اجتماعی نمود یابد (جوادی آملی، ۱۳۷۳: ۱۷۷). صدری‌فر و همکاران (۱۳۹۶: ۱۱۳-۱۱۷) با رویکرد جامعه‌شناختی، نقش ایمان توحیدی را در انسجام اجتماعی، سرمایه اجتماعی و کاهش آسیب‌های اجتماعی بررسی کرده‌اند. آنها نشان داده‌اند که هرگاه ایمان توحیدی به سطحی صرفاً زبانی یا سنتی تقلیل یابد، زمینه برای ضعف دینداری و حتی

دین‌گریزی فراهم می‌شود. همچنین،

در منابع عربی، فخر رازی در «التفسیر الکبیر» (مفاتیح الغیب) ذیل تفسیر آیات مربوط به توحید، به‌طور مفصل به ابعاد معرفتی و اجتماعی توحید می‌پردازد. از جمله در تفسیر سوره انبیاء، آیه ۲۵ و نیز سوره بقره، آیه ۱۶۳، مباحثی همچون وحدانیت ذات الهی، پیامدهای اجتماعی باور به توحید، و نفی شرک به‌عنوان عامل انسجام جامعه اسلامی را بررسی کرده است (فخر رازی، ج ۲: ۱۷۰-۱۵۵؛ ج ۷: ۱۶۳-۱۶۵). ابن قیم جوزیه نیز در آثار خود، توحید را اصلی‌ترین پیام قرآن دانسته و معتقد است که تحقق امت اسلامی بر محور این باور شکل گرفته است (جوزیه، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۵۹-۲۶۰). جوادعلی نیز در «المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام» به نقش توحید در انسجام قبایل عرب و تحول اجتماعی می‌پردازد (جوادعلی، ۱۹۶۸: ۳۲۰).

در ادبیات غربی، برخی جامعه‌شناسان کلاسیک مانند دورکیم و وبر، نقش دین و باورهای الهی را در شکل‌دهی به نظم اجتماعی و هویت جمعی مورد توجه قرار داده‌اند. نصر، ایمان توحیدی را هسته مرکزی تمدن اسلامی و عامل انسجام و معنا بخشی به زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان می‌داند (Nasr, 2004: 35). برگر به عنوان یکی از اندیشمندان معتبر حوزه جامعه‌شناسی دین نیز به نقش باورهای دینی به‌ویژه باورهای مرتبط با خداوند، در نظم‌بخشی به جهان اجتماعی اشاره می‌کند (Berger, 1990: 29). برخی پژوهش‌های جدیدتر نیز به به نقش باورهای دینی در تقویت سرمایه اجتماعی و همبستگی پرداخته‌اند (Widgren, 1997: 755؛ Portes, 1998: 3-5).

در مجموع، مرور ادبیات موضوع نشان می‌دهد که ایمان توحیدی از منظرهای کلامی، تفسیری، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، پژوهش‌های بین‌رشته‌ای که با رویکرد نوین روش شناختی آیات قرآن را به‌طور همزمان بررسی کنند، هنوز نیازمند توسعه و تکمیل‌اند. همچنین، مطالعات میان سنت تفسیری و رویکردهای نوین جامعه‌شناسی می‌تواند چشم‌اندازهای جدیدی برای فهم باورهای دینی در تحولات اجتماعی فراهم آورد. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام مطالعات عمیق‌تر و جامع‌تر در این حوزه را آشکار می‌سازد.

۱- چارچوب مفهومی

در تحقیقات کیفی، به‌جای استفاده از چارچوب نظری برای تدوین و آزمون فرضیات، از چارچوب مفهومی برای فهم بهتر مسائل تحقیق استفاده می‌شود. چارچوب‌های مفهومی غالباً در طول مطالعه تکامل می‌یابند ضمن اینکه به سازماندهی و معنا بخشیدن به حجم وسیع داده‌های به دست آمده کمک می‌کنند و محقق را در شناسایی الگوها، مضامین و روابط درون داده‌ها راهنمایی می‌کنند (Saldana, 2022: 5). کارکرد مهم چارچوب مفهومی پیوندی است که مفاهیم اصلی تحقیق با بدنه دانش موجود برقرار می‌سازد و بازتابی از ماهیت تجمعی و تراکمی دانش است زیرا نشان می‌دهد که قرار نیست هر محقق همه‌چیز را از ابتدا شروع کند و خود بسازد. زمانی که در یک حوزه موضوعی مشخص مجموعه‌ای از منابع معتبر و مستند وجود دارد که بخشی

از مسیر تحقیق را طی کرده‌اند اکنون بهتر است فرآیند پژوهش، استمرار و ادامه مسیرهای قبلی باشد. در غیر این صورت بازگشتی بی دلیل به گذشته و پیمودن راهی دوباره رفته است (منصوریان، ۱۳۹۲: ۴۴).

در این قسمت، مفاهیم اصلی مرتبط با مسائل تحقیق که حاصل مطالعات کتابخانه‌ای و تحقیقات نظری پیشین است، مطرح خواهند شد تا ما را در فهم پدیده مورد مطالعه یاری رسانده و در مرحله بعد دستمایه‌ای مناسب برای تحلیل یافته‌های تحقیق باشند.

۱/۱. سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی^۲ شامل شبکه‌های روابط، هنجارهای متقابل و اعتماد میان افراد در یک جامعه است. این سرمایه امکان تعامل و همکاری مؤثر را فراهم می‌آورد و در تحقق اهداف اجتماعی نقشی حیاتی ایفا می‌کند. اعتماد متقابل جزء کلیدی سرمایه اجتماعی است که روابط اجتماعی را تقویت و ضمن افزایش همکاری، به تسهیل ایجاد نهادهای مؤثر کمک می‌کند (Portes, 1998: 3-5).

۱/۲. رقابت‌های اجتماعی سالم

رقابت اجتماعی^۳ سالم به عنوان انگیزه مثبت برای پیشرفت فردی و جمعی تعریف می‌شود که بر اساس احترام و همکاری بنا شده است. این نوع رقابت به جای تخریب رقیب، فرد را به خودسازی و ایجاد نوآوری ترغیب می‌کند. رقابت سالم می‌تواند در ارتقای اهداف اجتماعی و توسعه راهبردهای جمعی به جامعه کمک کند، در حالی که رقابت‌های ناسالم به تضعیف مشارکت‌های اجتماعی و ایجاد نگرش‌های منفی می‌انجامد. (Langford, no date)

۱/۳. تاب‌آوری فردی و اجتماعی

تاب‌آوری^۴ به عنوان توانایی مواجهه با مشکلات و نامایمات معرفی می‌شود. تاب‌آوری فردی به توانایی فرد در سازگاری و حفظ امید در مواجهه با چالش‌ها اشاره دارد، در حالی که تاب‌آوری اجتماعی به ظرفیت کلی جامعه برای عزت نفس در بحران‌ها مربوط می‌شود. این دو مفهوم با یکدیگر در پیوند هستند و می‌توانند با استفاده از راهبردهای اجتماعی تقویت شوند، به گونه‌ای که افراد و جامعه به طور مشترک توانایی مواجهه با چالش‌ها را افزایش دهند (Moya and Goenechea, 2022: 6).

۱/۴. معناسازی

معناسازی^۵ یکی از مفاهیم بنیادی در نظریه کنش متقابل نمادین^۶ است که به فرآیند ایجاد معنا از تجربیات و تعاملات اجتماعی اشاره دارد. این مفهوم اهمیت زیادی در تحلیل رفتارهای اجتماعی و توسعه راهبردهای اجتماعی دارد. معناسازی به افراد این امکان را می‌دهد که تجارب خود را تفسیر کرده و با استفاده از معانی مشترک، اهداف اجتماعی را تعیین کنند. این فرآیند به

^۲- Social Capital

^۳- Social competition

^۴- Resilience

^۵- Meaning-making

^۶- Symbolic interaction

تفسیر و تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، ارتباطات و حل تعارضات کمک می‌کند (Fabricatore et al, 2019: 13543-13540).

۱/۵. همبستگی و انسجام اجتماعی

این مفاهیم به احساس تعلق و یکپارچگی اجتماعی اشاره دارند. همبستگی اجتماعی^۷ بیشتر در مورد احساس تعلق و هویت مشترک است، در حالی که انسجام اجتماعی^۸ به میزان پیوند حقیقی میان افراد اشاره دارد. این دو عامل با ایجاد ارزش‌های مشترک و هنجارهای همکاری، به حفظ نظم و ثبات جامعه کمک می‌کنند (Widgren, 1997: 755).

۱/۶. ترجیحات عقلانی و اجتماعی

ترجیحات عقلانی و اجتماعی^۹ به فرآیند تصمیم‌گیری‌های فردی و جمعی اشاره دارند. در حالی که ترجیحات عقلانی بر اساس منطق و کارایی شکل می‌گیرند، ترجیحات اجتماعی شامل ملاحظات وابسته به هنجارها و ارزش‌های اجتماعی می‌شوند. به طور طبیعی این دو مفهوم با یکدیگر تعامل دارند و می‌توانند رفتارهای جمعی را شکل دهند که به انسجام اجتماعی کمک می‌کند. (Witteck, 2013: 389)

۱/۷. خودکنترلی اجتماعی

خودکنترلی اجتماعی^{۱۰} به توانایی تنظیم رفتار فردی برای پرهیز از منافع آنی و دستیابی به اهداف بلندمدت در تعاملات اجتماعی اشاره دارد. این مفهوم که با مفهوم قرآنی تقوی نزدیک است، تشویق به رفتارهای مثبت و اجتناب از انحرافات اجتماعی را تداعی می‌کند. با تقویت خودکنترلی، افراد می‌توانند در روابط اجتماعی بهتر عمل کنند و در جهت مطلوبیت اجتماعی حرکت نمایند. (Duckworth and all, 2016: 44-45)

در مقام تحلیل، این مفاهیم در تعامل با یکدیگر به یک چارچوب جامع برای درک و تجزیه و تحلیل ایمان توحیدی و تأثیر آن بر رفتارهای اجتماعی و روابط جامعه کمک می‌کنند. سرمایه اجتماعی به عنوان زمینه‌ساز تعاملات مثبت، به بالا بردن سطح اعتماد و همکاری می‌انجامد که ترویج‌دهنده رقابت‌های اجتماعی سالم است. تاب‌آوری اجتماعی با استفاده از معناسازی و همبستگی اجتماعی می‌تواند به ایجاد فضایی برای همدلی و همکاری کمک کند و در عین حال ترجیحات عقلانی و خودکنترلی اجتماعی و تقوی به تصمیم‌گیری‌های موثری در راستای اهداف جمعی منجر می‌شوند که توانایی جامعه در ساختن تغییرات مثبت و پایدار را به میزان قابل توجهی افزایش می‌دهند. در مجموع، این مفاهیم به گونه‌ای با یکدیگر متصل هستند که می‌توانند به فهم بهتر موضوع تحقیق کمک نمایند.

7- Social solidarity

8- Social cohesion

9- Rational and social preferences

10- Social self-control

۲- روش انجام پژوهش

رویکرد غالب بر انجام این پژوهش از نوع تحلیل محتوای کیفی، مبتنی بر مدل تحقیق استقرایی و کاربرد تکنیک تحلیل مضمون است. در تحقیقات کیفی، استدلال استقرایی نقش بسزایی دارد زیرا از طریق بررسی دقیق و جزئی داده‌ها و با تکنیک کدگذاری، محققان نظریه‌ها و مفاهیمی را توسعه می‌دهند که به‌طور نظام‌مند از خود شواهد بیرون می‌آیند. هدف اصلی کدگذاری، مشخص کردن واحدهایی از متن است که به شکل معنادار به مقوله‌ها (مفاهیم، مضامین و سازه‌ها) ربط پیدا می‌کنند. در اینجا منظور ما از مفاهیم برچسب‌های ذهنی جداگانه برای رویدادها و سایر پدیده‌ها است، اما طبقه‌بندی نیز با همین مفاهیم سروکار دارد. هنگامی که یک مفهوم با سایر موارد مشابه مقایسه می‌شود، مفاهیم شبیه به هم و مرتبط، در زیر مفهوم انتزاعی‌تری قرار گرفته و دسته‌بندی‌های جدید کشف می‌شوند. بدین ترتیب مفاهیم در مرتبه بالاتری بنام مقوله دسته‌بندی می‌شوند. بدیهی است مقوله، مفهومی است که نسبت به سایر مفاهیم انتزاعی‌تر^{۱۱} است (استراوس و کوربین، ۱۳۸۵: ۸۵-۹۲). در این تحقیق موارد گفته‌شده در مراحل زیر به ترتیب انجام شده است:

مرحله اول: با نظر داشت محتوای چارچوب مفاهیم جامعه‌شناختی ذکر شده، مرور دقیق آیات قرآن از ابتدا تا انتها با هدف شناسایی آیاتی بود که در آن‌ها اجمالاً مضامینی در ارتباط ابعاد ایمان به خداوند و باورهای توحیدی در قرآن قابل استنباط بود. در این مرحله ۳۸۰ آیه شناسایی شد.

مرحله دوم: تهیه جدولی کامل از آیات منتخب فوق که در ستون اول متن آیه، در ستون دوم درج ترجمه‌ای رسا از آیه به قلم عزت‌الله فولادوند و در ستون آخر درج برخی تفاسیر اجتماعی مرتبط با آیه که در مرحله بعد کمک به سزایی در استنباط و دریافت گزاره‌هایی پیرامون موضوع تحقیق دارند، گردآوری و تنظیم شدند. هدف از انجام این قسمت استنباط و تدوین گزاره‌های اجتماعی برای محتوای ظاهری هر آیه بوده است. این بخش عمده‌تاً از منابع تفسیری بوده است.

مرحله سوم: برای دستیابی به مضامین مرتبط با موضوع تحقیق، جدول تفصیلی فوق به تدریج وارد نرم‌افزار MAXQDA شده و مراحل سه‌گانه کدگذاری‌ها (اولیه، محوری و گزینشی) در آن انجام شده است. در این مرحله با دقت در متن، ترجمه و تفسیر هر آیه، مضامینی که به‌صورت روشن و به‌اصطلاح از ظاهر معانی و مفهوم آیه مستفاد می‌شود به‌صورت یک گزاره و کد

^{۱۱} - انتزاع یا تجرید یک فعالیت و عمل ذهنی است که عقل توسط آن، مفهومی را از عالم خارج در می‌یابد. ذهن پس از آنکه چند چیز مشابه را درک کرد، آنها را با یکدیگر مقایسه می‌کند. اوصافی را که مخصوص به هر یک از آن‌هاست، کنارگذاشته و وجه تشابه و صفت مشترک میان همه آنها را بر می‌گزیند. سپس از آن صفت مشترک، یک مفهوم کلی می‌سازد که درباره همه آن افراد صادق است. در این هنگام گفته می‌شود که این مفهوم، از این چیزها انتزاع شده و مفهومی انتزاعی است. به این ترتیب در می‌یابیم که انتزاعی (یعنی انتزاع شده) همین مفهوم کلی است که از مصادیق خارجی انتزاع شده است؛ مثلاً مفاهیم انسانیت یا حیوان، مفاهیمی انتزاعی هستند. مفاهیم انتزاعی در خارج وجود ندارند، یعنی نمی‌توان انسانیت را در خارج نشان داد، بلکه ذهن این مفاهیم را در ضمن موجودات به طریقی که گفته شد، در می‌یابد. (شیروانی، ۱۳۷۳: ۲۹)

اولیه در نرم افزار درج می شود. تعداد کدهای به دست آمده در این مرحله ۱۱۸۱ مورد بود.

مرحله چهارم: در مرحله بعد کدها و مضامین اولیه به دست آمده در یک درجه انتزاع بالاتر، در مفاهیمی کلی تر که به

لحاظ معنایی به هم نزدیک هستند، دسته بندی شده اند. تعداد این مفاهیم ۲۲ مورد بوده است.

مرحله پنجم: مرحله بعد مقوله سازی بوده است. با توجه به اهمیت صورت بندی مناسب برای درک بهتر عوامل و موانع

تحقق ایمان توحیدی، تمام مفاهیم به دست آمده در ذیل دو مقوله اصلی زیر دسته بندی گردیدند.

الف) عوامل ایجابی شامل ۱۲ مفهوم.

ب) عوامل سلبی یا موانع شامل ۱۰ مفهوم.

مرحله ششم: اعتبار نتایج در روش تحلیل مضامین نیز به وسیله وجود یک فرایند رمزبندی نظام مند تضمین می شود. بر این

اساس، «هدف تحلیل محتوا، فراهم آوردن شناخت، بینشی نو و تصویری از واقعیت است.» (کرپیندورف، ۱۳۸۳: ۲۵) در حقیقت،

در یک مطالعه کیفی متن، پژوهشگر قصد دارد به لایه های پنهانی متن راه پیدا کند و به مراد پیام دست یابد و بر اساس متن،

خطوط فکری پدید آورنده پیام را در یک موضوع خاص شناسایی کند و در این تجزیه و تحلیل، اهداف، ارزش ها، فرهنگ و

تمایلات متن را بکاود و زمینه را برای فهم دقیق تری از متن فراهم سازد. آنچه مسلم است نتیجه گیری از داده ها کاری انتزاعی و

فکری اما متکی بر تجزیه و تحلیل داده ها است که منطق و قدرت استدلال محقق جایگاه ویژه ای در آن دارد. (عزتی، ۱۳۷۶: ۲۴۹)

انجام فرایند به این ترتیب است که در مرحله مضمون گیری و طرح جداول تحلیل محتوای مضمونی، مضامین مورد دسته بندی قرار

می گیرد و موضوعات پیشنهادی، جهت ساخت مقولات نهایی مطرح می شود. این مقولات با رویکرد مدل سازی استخراج شده و

باید مکمل یکدیگر باشند. (جانی پور، ۱۳۹۰: ۲۹۵)

از آنجا که شیوه استنباط مضامین و استخراج کدهای اولیه به نحوی که صراحت کافی نسبت به متن آیه داشته باشد، اهمیت

فوق العاده ای در مسیر مفهوم سازی دارد در ابتدای شروع کدگذاری تعدادی از آیات و کدهای مشاهده شده در قالب یک

پرسشنامه در معرض داوری چند تن از اساتید علوم قرآن و محققان علوم اجتماعی قرار داده شد. تعداد این داوران ۷ نفر بودند که

همگی بیش از دو دهه سابقه فعالیت های پژوهشی قرآن و علوم اجتماعی دارند. طبق این بررسی مشخص شد بیش از ۶۵ درصد از

کدهای استخراجی، بیانگر معنای آیه مورد استناد بوده اند. ادامه کدگذاری های بعدی بر اساس این بررسی محدود و تلاش برای

اصلاح هرچه بهتر فرایند تشخیص مضامین و کدگذاری اولیه بوده است. این تکنیک اعتبارسنجی به خصوص مبتنی بر بررسی

اعضا^{۱۲} است که شامل به اشتراک گذاری یافته ها با کسانی است که به نحوی درگیر با موضوع هستند. هدف این است که تأیید شود

که تفسیر محقق تا چه اندازه با تجربیات آن ها مطابقت دارد. این بررسی برای اطمینان از صحت تجزیه و تحلیل مهم است و به

^{۱۲} - Member Checking

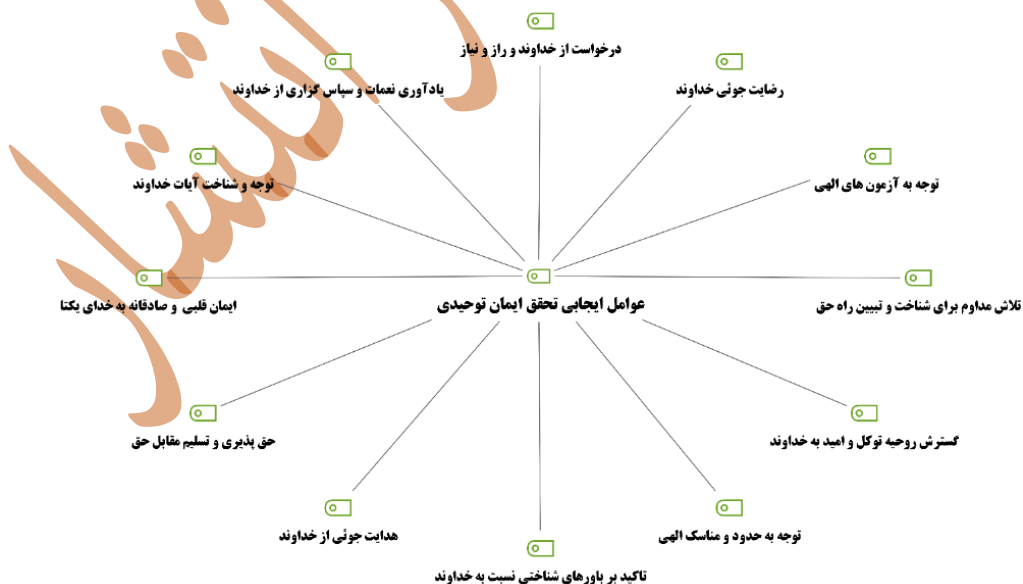
محقق امکان می‌دهد مفروضات و تفاسیر خود را در برابر دیدگاه کسانی که تجربیاتی در موضوع دارند. مورد واریسی قرار داده و از خطاهای احتمالی جلوگیری نماید (Birt et al., 2016: 3).

۳- نتایج تحقیق

ایمان به خداوند و توحید نقش محوری در شکل‌گیری باورها و کنش‌های انسان دارد و در تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی انسان مؤمن تأثیرگذار است. ایمان به خداوند که همان اعتقاد قلبی و زمینه انجام دادن اعمال صالح است. صفات دیگری را در روح مؤمن به وجود می‌آورد که با بودن ایمان، آن‌ها نیز هستند و شدت و ضعف آن‌ها که تعیین‌کنندگان رفتارهای انسان هستند، به شدت و ضعف خود ایمان بستگی دارد. این صفات را می‌توان از ارکان ایمان به حساب آورد (اخلاقی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۱۳). در اینجا مجموعه عوامل ایجابی و سلبی در تحقق ایمان توحیدی در جامعه را که حاصل فرآیند تجزیه و تحلیل آیات قرآن است، به شکل تفصیلی‌تر ارائه می‌شود.

الف) عوامل ایجابی شکل‌گیری ایمان توحیدی در جامعه

شکل شماره ۱ و جدول ۱ حاصل فرآیند کدگذاری چندمرحله‌ای در این مقوله است که نشان‌دهنده عوامل ایجابی ناظر بر تحقق جامعه توحیدی می‌باشد. کدهای ابتدائی مربوط به این مقوله ۱۰۰۰ مورد بوده است.^{۱۳} این میزان می‌تواند بیانگر اهمیت توجه به ایمان توحیدی در سطح فردی و اجتماعی جامعه مطلوب تلقی شود.

^{۱۳} - ذکر این نکته نیز ضروری است که هر چند در تحلیل محتوای کیفی، کمیت و شمارش داده‌ها در تحقیق موضوعیت ندارد و آنچه مهم است مضامین آشکار و پنهان در متن است؛ اما در متنی همچون قرآن که منشأ صدور آن از سوی خداوند عالم و حکیم مطلق فرض می‌شود، یکایک کلمات چه به لحاظ تعداد و چه جایگاه آن‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است؛ و به‌نوعی تکرار و تعداد هر مضمون بیانگر اهمیتی است که برای مخاطبان داشته است. بنابراین تلاش شده است. جداول تنظیمی مبتنی بر تعداد مضامین و مفاهیم به‌دست آمده تنظیم گردند.

شکل ۱. عوامل ایجابی در تحقق ایمان توحیدی

جدول شماره ۱ نیز نشان‌دهنده نمونه‌ای جزئی از انبوه کدها و مفاهیمی است که در مراحل کدگذاری‌های چندگانه منجر

به دستیابی به مقوله عوامل ایجابی در تحقق ایمان توحیدی و فرآیند انجام‌شده می‌باشد.^{۱۴}

جدول ۱. نمونه‌هایی از مضامین و مفاهیم برای عوامل ایجابی در تحقق ایمان توحیدی

آیه	ترجمه ^{۱۱}	مضمون و کد اولیه	عوامل (مفهوم و کد مشترک)	تعداد موارد
إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (حجرات/۱۵)	در حقیقت مؤمنان کسانی‌اند که به خدا و پیامبر او گرویده و [دیگر] شک نیاورده و با مال و جان‌شان در راه خدا جهاد کرده‌اند اینانند که راست‌گرددند.	ایمان بدون شک به خدا و پیامبر جزو بنیادی‌ترین ویژگی‌های مؤمنان است.	تعمیق ایمان قلبی و صادقانه به خدای یکتا	۷۴
يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتُوا اللَّهَ وَأَصْلَحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (انفال/۱)	ای پیامبر! از تو در باره غنائم جنگی می‌پرسند بگو غنائم جنگی اختصاص به خدا و فرستاده [او] دارد پس از خدا پروا دارید و با یکدیگر سازش نمایید و اگر ایمان دارید از خدا و پیامبرش اطاعت کنید.	نشانه ایمان و باور عمیق مؤمنان به خدا پیروی از فرمان‌های خدا و رسول است.		
أَحْسِبِ النَّاسَ أَنْ يَبْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ (عنکبوت/۲)	آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می‌شوند و مورد آزمایش قرار نمی‌گیرند.	جامعه مطلوب و اهل آن در معرض آزمون‌های الهی‌اند	توجه به آزمون‌های الهی	۱۸
وَلْيَبْلُوكُمْ فِي شَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ (بقره/۱۵۵)	قطعا شما را به چیزی از [قبیل] ترس و گر سنگی و کاهشی در اموال و جلاها و محصولات می‌آزماییم و مژده ده شکیبایان را	شکل‌گیری و دوام جامعه مطلوب مستلزم صبر بر آزمون‌های الهی است.		
أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يَتْرَكَ سُدًى (قیامه/۳۶)	یا انسان گمان می‌کند بی‌هدف رها می‌شود	مؤمنان خلقت خود و جهان را هدفمند می‌دانند.	تأکید بر باورهای شناختی نسبت به خداوند	۱۸۰
قُلْ أَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (حجرات/۱۶)	بگو آیا خدا را از دین [داری] خود خبر می‌دهید و حال آنکه خدا آنچه را که در زمین است می‌داند و خدا به همه چیز داناست	مؤمنان به احاطه نامحدود علم خداوند به هر چیز باور دارند.		
إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (فاطر/۳۸)	خدا [ست که] دانای نهان آسمانها و زمین است و اوست که به راز دلها داناست.			
قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يَذَرُ شَيْءَ الْآخِرَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (عنکبوت/۲۰)	بگو در زمین بگردید و بنگرید چگونه آفرینش را آغاز کرده است سپس [باز] خداست که نشاء آخرت را پدید می‌آورد خداست که بر هر چیزی تواناست	مؤمنان به قدرت نامتناهی و نافذ خداوند در عالم باور دارند.		
وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه/۱۲۲)	شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند پس چرا از هر فرقه‌ای از آنان دسته‌ای کوچ نمی‌کنند تا [دسته‌ای بمانند و] در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند بیم دهند باشد که آنان [از کیفر الهی] بترسند	اهداف جامعه مطلوب قرآن نیازمند تبیین مداوم برای مؤمنان است.	تلاش مداوم برای شناخت و تبیین راه حق	۱۲
وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ (اعراف/۱۵۹)	از میان قوم موسی جماعتی هستند که به حق راهنمایی می‌کنند و به حق دوری می‌نمایند.	در جامعه مطلوب گروهی به تبیین دین و حق مشغول‌اند.		

^{۱۴} - جدول کامل مربوط به این مقوله در حدود ۱۲۰ صفحه بوده است که نمونه‌ای مختصر از کدها و مفاهیم در شکل فعلی ارائه‌شده است.

		و إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبُشِّرْ مَا يَشْتَرُونَ (آل عمران/ ۱۸۷)	و [یاد کن] هنگامی را که خداوند از کسانی که به آنان کتاب داده شده پیمان گرفت که حتما باید آن را [به وضوح] برای مردم بیان نمایند و کتمانش نکنید پس آن [عهد] را پشت سر خود انداختند و در برابر آن بهایی ناچیز به دست آوردند و چه بد معاملای کردند.	تداوم جامعه مطلوب در گروی تبیین دائمی و روزآمد حقائق است.
۷۴	توجه و شناخت آیات خداوند	وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابِ (ص/ ۲۰)	پادشاهی را استوار کردیم و او را حکمت و کلام فیصله‌دهنده عطا کردیم.	تعقل و توجه به آیات الهی رابطه مستقیم با تفضلات الهی به مؤمنان دارد.
۱۴۸	توجه به حدود و مناسک الهی	لَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (نور/ ۴۶)	قطعاً آیاتی روشنگر فروز آورده‌ایم و خدا هر که را بخواهد به راه راست هدایت می‌کند.	مؤمنان با تفکر در آیات الهی از آن‌ها عبرت می‌گیرند
		وَأَلَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا (جن/ ۱۶)	اگر [مردم] در راه درست پایداری ورزند قطعاً آب گوارایی بدیشان نوشانیم.	پایبندی مستمر مؤمنان به باورها هنجارها موجب پیشرفت همه‌جانبه آن‌هاست.
		فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتِطَعْتُمْ وَأَسْمِعُوا وَأَطِعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لَأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يَوْفِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (تغابن/ ۱۶)	پس تا می‌توانید از خدا پروا بدارید و بشنوید و فرمان ببرید و مالی برای خودتان [در راه خدا] انفاق کنید و کسانی که از خست نفس خویش مصون مانند آنان رستگارانند	در جامعه مطلوب موفقیت و سعادت به میزان فرمان‌بری از ارزش‌ها و هنجارهای الهی است.
۱۲۴	حق‌پذیری و تسلیم مقابل حق	وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ (بینه/ ۵)	فرمان نیافته بودند جز اینکه خدا را پرستند و در حالی که به توحید گراییده‌اند دین [خود] را برای او خالص گردانند و نماز برپا دارند و زکات بدهند و دین [ثابت و] پایدار همین است	خدا محور و عبودیت مسیر اصلی جامعه مطلوب است.
		وَإِذَا يَنكَلُ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ (قصص/ ۵۳)	و چون بر ایشان فرو خوانده می‌شود، می‌گویند: «بدان ایمان آوردیم که آن درست است [و] از طرف پروردگار ماست ما پیش از آن [هم] از تسلیم شوندگان بودیم.»	حق‌پذیری افراد موجب گرایش آن‌ها به جامعه مطلوب است.
		اللَّهُ وَلِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ لَظُلُومٌ لِّأَعْيُنِهِمْ يَخْرِجُهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (بقره/ ۲۵۷)	خداوند سرور کسانی است که ایمان آورده‌اند آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی به در می‌برد و [لی] کسانی که کفر ورزیده‌اند سرورانشان [همان عصیانگران] = طاغوتند که آنان را از روشنایی به سوی تاریکی‌ها به در می‌برند آنان اهل آتشند که خود در آن جاودانند	شکل‌گیری و دوام جامعه مطلوب منوط به پذیرش ولایت حقه الهی است.
۴۹	درخواست از خداوند و راز و نیاز	وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا (فرقان/ ۶۵)	کسانی‌اند که می‌گویند پروردگارا عذاب جهنم را از ما بازگردان که عذابش سخت و دایمی است.	مؤمنان بخشش و رفع غنویت خود را از خدا می‌خواهند.
		الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (نحل/ ۴۲)	همانان که صبر نمودند و بر پروردگارشان توکل می‌کنند.	تمسک به صبر و تدبیر در کنار یاری خواستن از خدادار مشکلات مشی مؤمنان است.
		وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ (بقره/ ۴۵)	از شکیبایی و نماز یاری جوید و به راستی این [کار] گران است مگر بر فروتنان	مؤمنان در سختی‌ها از خداوند کمک می‌خواهند.
۳۳		إِنَّمَا نَطْعُمُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا تَرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا (انسان/ ۹)	ما برای خشنودی خداست که به شما می‌خورانیم و پاداش و سپاسی از شما نمی‌خواهیم	هدف کنش‌های دنیوی مؤمنان رضایت خدا و اجراخوری آن‌هاست.

رضایت جوئی خداوند	تلاش برای تقویت جامعه مطلوب موجب رضایت خداوند است.	جز خواستن رضای پروردگارش که بسی برتر است [منظوری ندارد]	إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى (لیل/۲۰)
	مؤمنان به واسطه جلب رضایت خداوند مورد هدایت او هستند.	خدا هر که را از خشنودی او پیروی کند به وسیله آن به راه‌های سلامت رهنمون می‌کند و به توفیق خویش آنان را از تاریکیها به سوی روشنائی بیرون می‌برد و به راهی راست هدایتشان می‌کند	يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (مائده/۱۶)
گسترش روحیه توکل و امید به خداوند	مؤمنان به گشایش الهی پس از سختی‌ها باور دارند.	ر توانگر است که از دارایی خود هزینه کند و هر که روزی او تنگ باشد باید از آنچه خدا به او داده خرج کند خدا هیچ کس را جز [به قدر] آنچه به او داده است تکلیف نمی‌کند خدا به زودی پس از دشواری آسانی فراهم می‌کند	لَيَنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَمَن قُدِّرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلَيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يَكْلَفُ اللَّهُ تَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يسْرًا (طلاق/۷)
	شکل‌گیری جامعه مطلوب مستلزم تحمل سختیها و توکل بر خداوند است.	همان کسانی که شکیبایی ورزیده و بر پروردگارشان توکل نموده‌اند	الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (عنکبوت/۵۹)
	موفقیت مؤمنان به میزان توکل آن‌ها به خداوند است.	هر کس بر خدا توکل کند [بداند که] در حقیقت خدا شکست‌ناپذیر حکیم است	... وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (انفال/۴۹)
هدایت جوئی از خداوند	هدایت‌مندی در جامعه مطلوب براساس منافع شخصی و مادی نیست.	از کسانی که با دانی از شما نمی‌خواهند و خود [نیز] بر راه راست قرار دارند پیروی کنید.	اتَّبِعُوا مَن لَا يَسْأَلُكُم أَجْرًا وَهُمْ مِّثَّةُ دُونَ (یس/۲۱)
	مؤمنان با تفکر و هدایت الهی بهترین مسیرها را انتخاب می‌کنند.	به سخن گوش فرامی‌دهند و بهترین آن را پیروی می‌کنند اینانند که خدا ایشان راه نموده و اینانند همان خردمندان.	الَّذِينَ يَسْتَمْعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمُ أُولُوا الْأَلْبَابِ (زمر/۱۸)
	مؤمنان به واسطه پابندی به ارزش‌ها و هشجارها مورد توجه و هدایت خاص الهی هستند.	آنانند که از جانب پروردگارشان از هدایت برخوردارند و ایشانند که رستگارانند	أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (لقمان/۵)
	مؤمنان به واسطه پایداری در ایمان و عمل صالح مورد هدایت الهی‌اند	و به گفتار پاک هدایت می‌شوند و به سوی راه [خدای] ستوده هدایت می‌گردند.	وَهْدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهْدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ (حج/۲۴)
	استوارترین مسیر هدایت جوئی در جامعه مطلوب براساس قرآن کریم است.	الف لام راء کتابی است که آن را به سوی تو فرود آوردیم تا مردم را به اذن پروردگارشان از تاریکیها به سوی روشنائی بیرون آوری به سوی راه آن شکست‌ناپذیر ستوده	الرَّ كِتَابٍ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (ابراهم/۱)
	باور به توحید خط اصلی هدایت جوئی در جامعه مطلوب است.	این هدایت خداست که هر کس از بندگانش را بخواهد بدان هدایت می‌کند و اگر آنان شرک ورزیده بودند قطعاً آن چه انجام می‌دادند از دستشان می‌رفت	ذَلِكَ هُدًى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ مِّنْ عِبَادِهِ وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (انعام/۸۸)
یادآوری نعمات و سپاس‌گزاری از خداوند	یادآوری نعمات الهی موجب تقویت عبودیت نزد مؤمنان می‌شود	بلکه خدا را بپرست و از سپاسگزاران باش	بَلِ اللَّهِ فَاعْبُدْ وَكُن مِّنَ الشَّاكِرِينَ (زمر/۶۶)
	مؤمنان در همه حال شکرگذار هدایت و توجه خداوند هستند.	و از رحمتش برایتان شب و روز را قرار داد تا در این [یک] آبیاریامید و [در آن یک] از فزون بخشی او [روزی خود] بجوید، باشد که سپاس بدارید.	وَمِن رَّحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُم اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَتَسْكُنُوا فِيهِ وَلَتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ وَلِعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (قصص/۷۳)
	مؤمنان همه نیکی‌ها و نعمات را از ناحیه خداوند می‌دانند	و هر نعمتی که دارید از خداست پس چون آسیبی به شما رسد به سوی او روی می‌آورید [و می‌نالید]	وَمَا بِكُمْ مِّن نُّعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجَاوَرُونَ (نحل/۵۳)

در این قسمت تلاش خواهد شد برخی از عوامل (مفهوم و کدهای مشترک) ذکر شده در جدول فوق را مبتنی بر مفاهیم و نظریات جامعه‌شناسی مرتبط با موضوع مورد تحلیل قرار دهیم. مؤمنان با محور قرار دادن ایمان به خدا در باورها و اعمال، می‌توانند پایه و اساس نوعی جامعه‌ی متعالی را که از ویژگی‌های آن اعتماد، همکاری، انعطاف‌پذیری و زندگی در پرتوی اصول اخلاقی است، بنا کنند. آیات ذکر شده، بر اهمیت نیروهای اجتماعی و عمل جمعی در میان مؤمنان تأکید دارد (حجرات/۱۵) این موضوع را می‌توان با مفهوم سرمایه اجتماعی که شامل شبکه‌ها، اعتماد و هنجارهایی است که همکاری را تسهیل می‌کنند، مرتبط کرد. با تقویت پیوندها و شبکه‌های اجتماعی قوی، مؤمنان می‌توانند انعطاف‌پذیری جمعی و نظام‌های حمایتی خود را که در مواقع بحرانی حیاتی هستند، افزایش دهند به گونه‌ای که جامعه را قادر می‌سازد تا منابع تقویت خود را در همه زمینه‌ها به‌طور مؤثر بسیج و کمک‌های متقابل را به یکدیگر ارائه کرده و در نتیجه بافت اجتماعی را تقویت نماید. طبق برخی از آیات قرآنی، ایمان توحیدی به خدا را می‌توان نوعی نماد عمیق و سرمایه اجتماعی ارتباطی در بین مؤمنان دانست. درک مشترک توحیدی از خداوند یک هویت جمعی را ایجاد می‌کند که حول ایمان متمرکز شده است و منجر به تقویت پیوندها و حمایت متقابل در بین اعضای جامعه می‌شود. نظریه هویت اجتماعی نشان می‌دهد که افراد بخشی از خودپنداره خود را از عضویت در گروه‌های اجتماعی که در آن‌ها عضو هستند، می‌گیرند. (sim and others, 2014: 72-73) با ایجاد زمینه‌های تقویت ایمان توحیدی، علاوه بر این که افراد با جامعه گسترده‌تر مسلمانان هم ذات‌پنداری می‌کنند، اعتماد و احساس تعلق را در جامعه خویش که برای ثبات و نظم اجتماعی ضروری است افزایش می‌دهند.

همان‌طور که در جدول ۱ ذکر شده است، یکی از عوامل کلیدی در تحقق ایمان توحیدی در جامعه، اقداماتی است که تأکید بر یادآوری و تثبیت باورهای شناختی نسبت به خداوند داشته باشد. به‌طور مثال، اعتقاد به هدفمند بودن خلقت (عنکبوت/۲۰) متضمن جهان‌بینی است که در آن هر فردی وجود خود را جزئی از یک برنامه بزرگ‌تر الهی می‌داند. این باور باعث ایجاد نوعی حس مشترک از هدف در بین افراد هم‌عقیده می‌شود و به شکل نمادینی هویت مؤمنانه پیرامون آن شکل می‌گیرد. آیاتی که بر آگاهی و نظارت خداوند تأکید می‌کنند (حشر/۱۸) تعهدات و مسئولیت‌های متقابل افراد نسبت به یکدیگر و خالقشان را یادآوری می‌کنند ضمن تقویت همبستگی و انسجام اجتماعی، جامعه‌ای صبور و تاب‌آور در برابر چالش‌ها را به وجود می‌آورند.

تعامل بین عاملیت فردی^{۱۵} و ساختار دینی از طریق تأکید بر باورهای شناختی نشان می‌دهد که افراد درحالی که دارای اختیار در تصمیم‌گیری هستند (ارتباط با خدا از طریق عبادت، اعمال نیک و غیره) در چارچوب هنجارهای ساختاریافته‌ای که توسط ایمانشان ایجاد شده است، عمل می‌کنند (Berger, 1990: 135-140). قرآن مؤمنان را دعوت می‌کند که بر اساس ایمان

¹⁵ -Individual agency

توحیدی خود عمل کنند و پیشنهاد می‌کند که انتخاب‌های آن‌ها در وهله اول باید منعکس کننده منافع جمعی و در مرحله بعد منافع شخصی باشد (توبه/ ۱۲۰ و ۱۲۱). این دیدگاه می‌تواند به ترجیحات اجتماعی منجر شود که پیشرفت جامعه را در اولویت قرار می‌دهد و تحقق جامعه مورد نظر قرآن را تسهیل می‌سازد.

قرآن در مواضع مختلف، توجه به **آزمون‌های الهی** مثل ترس، گرسنگی و از دست دادن اموال را به عنوان تجربیات ضروری در تقویت ایمان و شخصیت مؤمنان مورد بحث قرار می‌دهد (بقره/ ۱۵۵). تشخیص این تجربیات ناخوشایند به عنوان آزمون‌های الهی به افراد کمک می‌کند تا با صبر و تاب‌آوری منطقی بتوانند این چالش‌ها را به جای موانع، به عنوان فرصت‌هایی برای رشد فردی و اجتماعی تفسیر کنند. گسترش چنین درکی در جامعه نه تنها می‌تواند رنج‌های فردی را به روایت‌های جمعی انعطاف‌پذیری و قدرت جمعی تبدیل سازد بلکه این معناسازی مشترک پیوندهای ضروری جامعه را تقویت و هویت واحدی را حول ایمان توحیدی شکل می‌دهد.

عامل دیگری که از آیات قرآن در شکل‌گیری ایمان توحیدی استفاده می‌شود، **تلاش مداوم برای شناخت و تبیین راه حق** است. قرآن بر ضرورت درک و رساندن حقایق دینی به دیگران تأکید می‌کند (توبه/ ۱۲۲) در واقع این مفهوم چارچوبی را ایجاد می‌کند که در آن تبیین و نشر حقایق دینی صرفاً تلاش و وظیفه شخصی نیست، بلکه چون برای پایداری و یکپارچگی هنجاری و ارزشی جامعه حیاتی است نوعی مسئولیت عمومی تلقی می‌شود. از طرفی دیگر چنانچه در تبیین اصول و معارف دینی تلاشی صورت نگیرد خطر مبهم شدن و تضعیف تدریجی مبانی معرفتی و پایبندی عملی مؤمنان به خصوص در نسل‌های جوان‌تر و پس از آن را به دنبال خواهد داشت.

قرآن بر **رعایت احکام، حدود و شعائر الهی** تأکید دارد و آن را برای تحقق اجتماعی ایمان توحیدی ضروری می‌داند. مثلاً آیه ۵۸ سوره بقره، اهمیت اهتمام به انجام حج و مناسک مربوط به آن به عنوان جلوه‌های ایمان و اطاعت برجسته شده است. بسیاری از آداب و احکام صرف نظر از کارکردهای مختلفی که می‌توانند داشته باشند، نمادهای مهمی برای هویت بخشی مؤمنان هستند و فراتر از اعمال فردی، معنایی جمعی را حول ایمان و اطاعت از خداوند شکل می‌دهند. علاوه بر این پایبندی عملی افراد به این احکام و مناسک نه تنها منجر به شفافیت بخش به هنجارهای دینی در جامعه می‌شود بلکه می‌تواند به عنوان شاخصی در ایمان و جایگاه مناسب اجتماعی آن‌ها در جامعه نظر گرفته شود.

برخی از آیات ذکر شده بر اهمیت **شکرگزاری از خداوند** برای هدایت و نعمت‌های او تأکید می‌کنند. گسترش و تثبیت نگرش سپاس و قدردانی از خداوند می‌تواند مؤمنان را در حفظ دیدگاه مثبت و تمرکز بر منابع و حمایت‌های موجود و جاری زندگی حتی در مواقع سختی، کمک کند. مؤمنان با یادآوری مداوم نعمت‌های خداوند و هدایت طلبی از او می‌توانند نیروی درونی و سازوکارهای مقابله‌ای لازم برای غلبه بر چالش‌ها و موانع را در میان خود توسعه دهند.

قرآن حق پذیری و عبودیت را از ویژگی های مؤمنان برمی شمارد (بینه/ ۵) در واقع پذیرش و تسلیم در مقابل پروردگار به عنوان شکلی از هویت مؤمنان در حیات فردی و اجتماعی تفسیر می شود که همسویی آن ها با ارزش های اجتماعی گسترده تر را تقویت می کند. مؤمنان با تنظیم زندگی خود بر اساس مجموعه ای از هنجارها و ارزش های مشترک (روم/ ۳۱) احساس تعلق و حمایت متقابل خود را به فرهنگ مورد نظر قرآن گسترش می دهند.

دعا و راز و نیاز با خداوند یکتا نیز از مفاهیم ضروری در تحقق ایمان توحیدی تلقی می شود. در متن قرآن، نماز تنها یکی از عبادات نیست، بلکه تعاملی عمیق با خداوند است که توکل بر خدا و شناخت محدودیت های انسان را یادآوری می کند (بقره/ ۴۵). بر این اساس نماز به عنوان سنگ بنای تقویت روابط معنوی، هم به صورت عمودی (فرد و خدا) و هم به صورت افقی (میان اعضای جامعه) عمل می کند. همان طور که در آیه ۴۵ سوره بقره تصریح شده است، تقویت رابطه با خداوند که مصداق اتم آن نماز است، به عنوان منبع حیاتی تقویت تاب آوری فردی و اجتماعی عمل می کند. در واقع روی آوردن به خدا در هنگام دشواری ها نه تنها باعث تقویت قدرت درونی در افراد می شود بلکه وابستگی و نیاز جامعه را به قدرت و هدایت خداوند یادآوری می کند تا بدین وسیله موجب تقویت همبستگی جمعی می شود. (نحل/ ۴۲)

توجه به رضایت جویی از خداوند در روابط انسانی نیز یکی دیگر از عواملی است که از متن قرآن در تحقق ایمان توحیدی استنباط می شود. (انسان/ ۹؛ لیل/ ۲۰) تلاش برای جلب رضایت خداوند به افراد این امکان را می دهد که از دغدغه های دنیوی فراتر رفته و آن را به یک جستجوی معنادار که هویت و نقش های اجتماعی آن ها را شکل می دهد، تبدیل سازد. همچنین جهت گیری کنش های اجتماعی به سوی طلب رضای خداوند، نوعی رقابت سالم اجتماعی را در میان مؤمنان شکل می دهد و منجر به مشارکت جویی و سبقت آن ها در کارهای نیک، بدون چشم داشت شخصی خواهد شد.

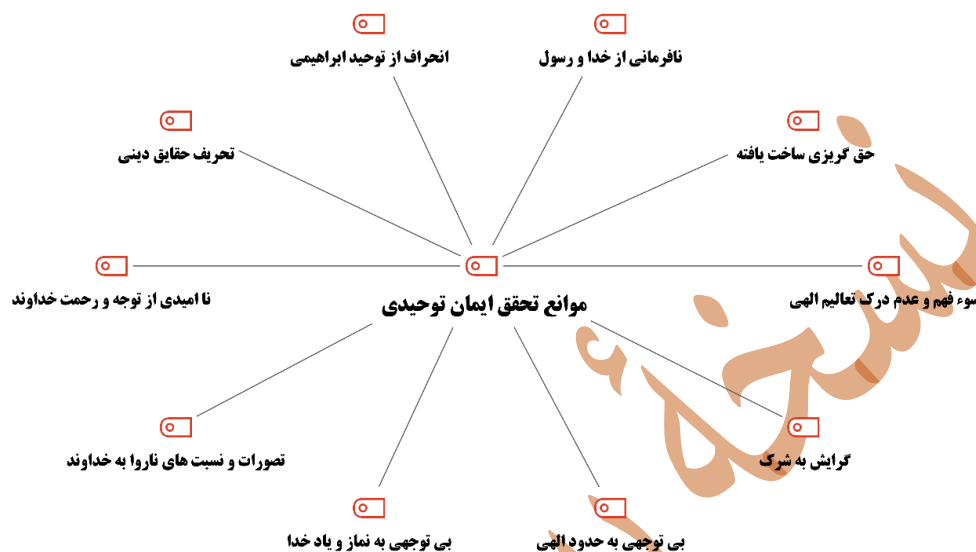
قرآن مؤمنان را به توکل و امید به خداوند بر خدا به ویژه در زمان های سخت فرامی خواند (شوری/ ۳۶؛ عنکبوت/ ۵۹). این اعتماد خالصانه و مبتنی بر ایمان به خداوند می تواند سطح تاب آوری فردی و اجتماعی را تقویت نماید. از نظر جامعه شناسی، تاب آوری زمانی افزایش می یابد که افراد دارای سیستم حمایتی قوی و دارای درک از هدف مهمی در زندگی باشند (حدید/ ۲۸). مؤمنان با محور قرار دادن ایمان خود به خدا می توانند نیروی درونی و استقامت لازم برای غلبه بر موانع و کمک به بهبود مسائل جامعه را توسعه می دهند.

در مجموع، رمز شکل گیری و تداوم جامعه مطلوب مبتنی بر آیات قرآن در پیوند عمیق با ایمان قلبی به خداوند، پایبندی به ارزش های الهی و تعهد به رعایت اصولی است که خداوند در قرآن مکرر به آن ها تأکید ورزیده است.

ب) عوامل سلبی و موانع شکل گیری ایمان توحیدی در جامعه

شکل ۲ حاصل فرایند کدگذاری چند مرحله ای و نشان دهنده عوامل سلبی است که مانع گسترش ایمان به خداوند یکتا در ابعاد

فردی و اجتماعی است. کدهای ابتدائی مربوط به این مقوله ۱۸۱ مورد بوده است. درواقع قرآن تلاش داشته است با تذکر به مؤمنان آن‌ها را از پیامدهای منفی این موانع آگاه و پرهیز دهد.

شکل ۲. عوامل سلبی و موانع در تحقق ایمان توحیدی

جدول شماره ۲ نیز نشان‌دهنده کدها و مفاهیمی است که در مراحل کدگذاری‌های چندگانه منجر به دست‌یابی به مقوله موانع تحقق ایمان توحیدی و همچنین مفاهیم ثانویه به‌عنوان عوامل سلبی در تحقق آن بوده است که به برخی از آن‌ها در قالب جدول و تحلیل‌های جامعه‌شناختی خواهیم پرداخت.

جدول ۲. نمونه‌هایی از مضامین و مفاهیم برای عوامل سلبی و موانع در تحقق ایمان توحیدی

آیه	ترجمه	مضمون و کد اولیه	موانع (مفهوم و کد مشترک)	تعداد موارد
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (انفال/۲۷)	ای کسانی که ایمان آورده‌اید به خدا و پیامبر او خیانت مکنید و [نیز] در امانتهای خود خیانت نورزید و خود می‌دانید [که نباید خیانت کرد]	مؤمنان در خطر رویگردانی از دستورات خدا و رسول هستند.	نافرمانی از خدا و رسول	۵
وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ تُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ (يوسف/۳۸)	و آیین پدرانم ابراهیم و اسحاق و یعقوب را پیروی نموده‌ام برای ما سزاوار نیست که چیزی را شریک خدا کنیم این از عنایت خدا بر ما و بر مردم است ولی بیشتر مردم سپاسگزاری نمی‌کنند	مؤمنان در خطر انحراف از آئین ابراهیمی	انحراف از توحید ابراهیمی	۵
وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مِنْ سَفَهٍ نَفَسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (بقره/۱۳۰)	و چه کسی جز آنکه به سبک‌مغزی گراید از آیین ابراهیم روی برمی‌تابد و ما او را در این دنیا برگزیدیم و البته در آخرت [نیز] از شایستگان خواهد بود	مؤمنان از آئین ابراهیم روی برنمی‌گردانند.		
الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ (ماعون/۵)	آنانی که از نمازشان غافلند	جامعه در خطر سبک شمردن نماز و اوقات آن است.	بی‌توجهی به نماز و یاد خدا	۱۲
وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوءًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ (مائده/۵۸)	و هنگامی که [به وسیله اذان مردم را] به نماز می‌خوانید آن را به مسخره و بازی می‌گیرند زیرا آنان مردمی‌اند که نمی‌اندیشند			

		جامعه در خطر گسترش ریاکاری و بی‌توجهی به نماز است.	آنان که ریا می‌کنند	الَّذِينَ هُمْ يَرَاوُنَ (ماعون/۶)
۳۲	بی‌توجهی به حدود الهی	مؤمنان در خطر عصیان و تجاوز از حدود الهی هستند.	بی‌گمان کسانی که با خدا و فرستاده او مخالفت می‌کنند ذلیل خواهند شد همان‌گونه که آنان که پیش از ایشان بودند ذلیل شدند و به راستی آیات روشن [خود] را فرستاده‌ایم و کافران را عذابی خفت‌آور خواهد بود	إِنَّ الَّذِينَ يَحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ (مجادله/۵)
			از میان فرزندان اسرائیل آنان که کفر ورزیدند به زبان داوود و عیسی بن مریم مورد لعنت قرار گرفتند این [کیفر] به خاطر آن بود که عصیان ورزیده و [از فرمان خدا] تجاوز می‌کردند	لَمَنْ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ (مائده/۷۸)
		مؤمنان از قبله و ائمه قادات خود روی برنمی‌گردانند.	به زودی مردم کم‌خرد خواهند گفت چه چیز آنان را از قبله‌ای که بر آن بودند روگردان کرد بگو مشرق و مغرب از آن خداست هر که را خواهد به راه راست هدایت می‌کند	سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَهُمْ عَن قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (بقره/۱۴۲)
۸	تحریف حقایق دینی	افراد و گروه‌ها در جامعه مطلوب اهل تحریف حقائق نیستند	و حق را به باطل درنمایید و حقیقت را با آنکه خود می‌دانید کتمان نکنید	وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (بقره/۴۲)
۱۱	نسبت‌های ناروا به خداوند	مؤمنان نسبت‌های ناروا به خداوند نمی‌دهند.	و برخی از مردم در باره خدا بدون هیچ علمی مجادله می‌کنند و از هر شیطان سرکشی پیروی می‌نمایند	وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ (حج/۳)
			کسانی که از روی بی‌خردی و نادانی فرزندان خود را کشته‌اند و آنچه را خدا روزیشان کرده بود از راه افترا به خدا حرام شمرده‌اند سخت زیان کردند آنان به راستی گمراه شده و هدایت نیافته‌اند	قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (انعام/۱۴۰)
		جامعه در خطر شیوع نسبت‌های ناروا به خداوند است.	بگو در حقیقت کسانی که بر خدا دروغ می‌بندند رستگار نمی‌شوند	قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَقْتُرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يَفْلَحُونَ (يونس/۶۹)
۴	حق‌گریزی	پوشاندن حقایق دینی موجب سستی آن در جامعه می‌شود	کسانی که نشانه‌های روشن و رهنمودی را که فرو فرستاده‌ایم بعد از آنکه آن را برای مردم در کتاب توضیح داده‌ایم نهفته می‌دارند آنان را خدا لعنت می‌کند و لعنت کنندگان لعنتشان می‌کند	إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ (بقره/۱۵۹)
۶۴	سوء فهم و عدم درک تعالیم الهی	جامعه در خطر بدفهمی و ناسپاسی نعمات خداوند هستند	که انسان نسبت به پروردگارش سخت ناسپاس است	إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ (عادیات/۶)
		روحیه لجاجت و بهانه‌جویی مخالفان مانع درک مراتب جامعه مطلوب است.	و بر گناه بزرگ پافشاری می‌کردند	وَكَانُوا يَصْرُونَ عَلَى الْاِحْنِ الْعَظِيمِ (واقعه/۴۶)
		جامعه در خطر انحراف به واسطه گسترش شخص‌گرایی فهم دین است.	[دو رویان] آنان را ندا درمی‌دهند آیا ما با شما نبودیم می‌گویند چرا ولی شما خودتان را در بلا افکندید و امروز و فردا کردید و تردید آوردید و آرزوها شما را غره کرد تا فرمان خدا آمد و [شیطان] مغرورکننده شما را در باره خدا بفریفت	يَا دَاوُودُ إِنَّا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ وَغَرَّمْ بِاللَّهِ الْغَرُورُ (حدید/۱۴)

۳۰	گرایش به شرک	شرک ورزی موجب تخریب جامعه مطلوب است.	و قطعاً موسی برای شما معجزات آشکاری آورد سپس آن گوساله را در غیاب وی [به خدایی] گرفتید و ستمکار شدید ای کسانی که ایمان آورده اید، صدقه های خود را با منت و آزار، باطل کنید، مانند کسی که مالش را برای خودنمایی به مردم، انفاق می کند و به خدا و روز بازپسین ایمان ندارد. پس مثل او همچون مثل سنگ خارایی است که بر روی آن، خاکی [نشسته] است، و رنگباری به آن رسیده و آن را سخت و صاف بر جای نهاده است. آنان [ریاکاران] نیز از آنچه به دست آورده اند، بهره ای نمی برند و خداوند، گروه کافران را هدایت نمی کند	وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِن بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ (بقره/۹۲) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانَ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (بقره/۲۶۴)
۱۰	نا امیدی از توجه و رحمت خداوند	جامعه مطلوب درخطر افراد روی گردان از هدایت الهی است. مؤمنان در خطر سستی باور به رحمت خدا در مشکلات هستند. مؤمنان هیچ گاه از رحمت خداوند بر خودنا امید نمی شوند	همان که [مردم را] از راه خدا باز می دارند و آن را کج می خوانند و آن ها آخرت را منکرند هنگامی که از بالای [سر] شما و از زیر [پای] شما آمدند و آنگاه که چشمها خیره شد و جانها به گلوگاهها رسید و به خدا گمانهایی [ناجای] می بردید ای پسران من بروید و از یوسف و برادرش جستجو کنید و از رحمت خدا نومید مباشید زیرا جز گروه کافران کسی از رحمت خدا نومید نمی شود	الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ (اعراف/۴۵) إِذْ جَاؤُوكُم مِّنْ قَوْمِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَنَظَّوْنَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا (احزاب/۱۰) يَا بَنِي إِدْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوْسُفَ وَآخِيهِ وَلَا تَيْأَسُوا مِنْ رَّوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيْأَسُ مِنْ رَّوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ (يوسف/۸۷)

تحقق جامعه توحیدی مدنظر قرآن، عمیقاً با کیفیت ایمان افراد و جامعه آمیخته است و مؤمنان باید از برخی عوامل و زمینه هایی که به این ایمان خلل وارد می کند (و ما آن ها را در قالب مفاهیم انتزاعی از آیات در جدول بالا ذکر کرده ایم) اجتناب کنند. برخی از آیات، عواقب نافرمانی از دستورات خداوند و رسول او، نه تنها در سطح فردی، بلکه تأثیر آن بر جامعه را نیز نشان می دهد. نافرمانی از تعالیم خداوند و پیامبران می تواند منجر به تشتت نیروهای جمعی و از دست دادن اعتماد و زوال اخلاقی در یک جامعه شود. همان طور که اطاعت از دستورات الهی تقویت کننده سرمایه اجتماعی در جامعه مؤمنان است انجام خلاف آن موجب تضعیف اعتماد و همبستگی در جامعه خواهد بود. آیاتی مانند ۳۷ سوره توبه که پیامدهای کفر و بی ایمانی را مورد بحث قرار می دهد، تأکید می کند که چگونه این انحرافات انسجام میان مؤمنان را تهدید می کند. علاوه بر این نافرمانی از خداوند باعث ایجاد محیطی می شود که در آن کنش های مبتنی بر تمایلات خودخواهانه به جای معیارهای الهی و اخلاقی مورد قضاوت قرار می گیرند؛ یعنی ترجیحات افراد در جامعه تغییر یافته و به طور بالقوه منجر به شکل گیری فرهنگی می شود که در آن ملاحظات اخلاقی تحت الشعاع منافع شخصی قرار می گیرند.

انحراف از توحید ابراهیمی، به معنای دور شدن از ایمان به یگانگی خداوند در معنایی که همه پیامبران پس از ابراهیم به آن پایبند بوده اند، بیانگر دغدغه مهمی در قرآن است. آیات مختلف بر خطرات مرتبط با این انحراف تأکید می کنند و نسبت به پیامدهای آن هشدار می دهند. میراث ابراهیمی باید همبستگی بین مؤمنان را تقویت کند. وقتی افراد از این نوع ایمان به خدا دور

می‌شوند، در خطر از دست دادن پیوندهای اجتماعی اساسی خود و تضعیف انسجام اجتماعی هستند. پیوند ذاتی با میراث فکری حضرت ابراهیم نه تنها بر معنویت فردی بلکه بر مسئولیت اجتماعی نیز تأکید دارد. کسانی که از این ارزش‌ها رویگردانی می‌کنند، از ایمان و هدایت الهی بی‌بهره می‌شوند. (بقره/ ۱۳۰) علاوه بر این، بی‌توجهی به آئین توحیدی ابراهیم و معانی منتسب به این باورهای مشترک می‌تواند هویت اجتماعی و تاب‌آوری جمعی مبتنی بر آن را در جامعه مؤمنان تضعیف سازد. (بقره/ ۱۳۳)

یکی دیگر از موانعی که تأثیر منفی بر ایمان توحیدی دارد و قرآن در آیات متعدد از آن پرهیز داده است، **غفلت از نماز و یاد خدا** است که نه تنها افراد را در سطح شخصی تحت تأثیر قرار می‌دهد، بلکه پیامدهای منفی برای کل جامعه نیز دارد. در واقع معناسازی مبتنی بر ایمان توحیدی، با غفلت از نماز و یاد خدا می‌تواند مختل شود. کسانی که نمی‌توانند این اعمال معنوی را در اولویت قرار دهند، ممکن است برای یافتن معنا و هدف واقعی در زندگی خود دچار انحراف و سردرگمی شوند. علاوه بر این با غفلت از نماز و یاد خدا، توانایی‌های فردی و اجتماعی در گذر از سختی‌ها و مشکلات، می‌تواند به خطر بیفتد. درواقع مؤمنان با رویگردانی از نماز و رابطه عبادی با خداوند، ممکن است انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری خود را در مواجهه با ناملایمات نیز از دست بدهند. همچنین قرآن مؤمنان را از غفلت از نماز جمعه نیز بر حذر می‌دارد و می‌گوید کسانی که تجارت یا فعالیت‌های دیگر را بر نماز مقدم دارند در خطر افتادن به گناه هستند. (جمعه/ ۹-۱۱) زیرا خطر سبک انگاشتن نماز منجر به شخصی شدن امور و گسترش فساد شده (مریم/ ۵۹) و باعث می‌شود مؤمنان در فعالیت‌های فردی و اجتماعی خود بر اساس تمایلات شخصی و نه ملاحظات ایمانی و اصولی تصمیم‌گیری و انتخاب کنند.

قرآن تأکید می‌کند که ایمان واقعی باید در قلب و دل مؤمنان نفوذ کند و صرف سخن گفتن از اسلام برای تحقق ایمان ناکافی است و باید اثرات آن در اعمال فردی و جمعی تجلی یابد. (حجرات/ ۱۴) هنگامی که مؤمنان از **حدود الهی غفلت** می‌کنند، منجر به تنزل ایمان، فرسایش معیارهای اخلاقی و تشدید رفتارهای منفی و از دیدگاه جامعه‌شناختی کاهش سرمایه اجتماعی در سطوح مختلف روابط اجتماعی می‌شوند. آیات قرآن نسبت به رقابت‌های غیراخلاقی ناشی از نادیده گرفتن حدود الهی هشدار می‌دهند (مجادله/ ۴ و ۵). این امر ارتباط نزدیکی با موضوع شایسته‌سالاری نیز دارد، هنگامی که موفقیت بر اساس استعداد فردی، تلاش و پایداری به ارزش‌های جمعی است، نادیده گرفتن حدود الهی این تعادل را مختل می‌کند و منجر به نظامی می‌شود که اعمال غیراخلاقی را بر استعداد و تلاش واقعی ترجیح می‌دهد. تأکید قرآن بر اطاعت از خدا و رسولش (محمد/ ۳۳) نیاز به زندگی همسو با رهنمودها و حدود الهی را تأکید می‌کند. غفلت و بی‌توجهی به این حدود که در قالب هنجارها و ارزش‌های الهی در جامعه نمود پیدا می‌کند نه تنها حس هدف فردی و معناسازی مثبت را تضعیف می‌کند، بلکه پیوندهای اجتماعی را نیز سست می‌سازد. در قرآن عواقب تجاوز از حدود الهی روشن است، چنانکه در آیاتی که سرنوشت مخالفان با احکام الهی را بیان می‌کند (فاطر/ ۲۵؛ انعام/ ۶) نادیده گرفتن حدود الهی می‌تواند منجر به تضعیف اصول اخلاقی و در نتیجه گسترش آسیب‌های اجتماعی

مانند فساد، عدم صداقت و خشونت شود. در جامعه ایمان محور، پابندی به حدود الهی به عنوان نوعی کنترل اجتماعی عمل می کند و تضمین می کند که افراد کنش های خود را با باورهای جمعی مشترک هماهنگ می کنند. وقتی این حدود الهی نادیده گرفته می شود، بافت اجتماعی تضعیف و هماهنگی و انسجام جمعی نیز از هم می گسلد.

یکی دیگر از موانعی که قرآن برای تحقق جامعه ایمان محور از آن پرهیز می دهد **تحریف حقایق دینی** است. این تحریف می تواند به اشکال مختلف مانند تغییر متون مقدس همچون قرآن، تفسیر نادرست آموزه ها یا نادیده گرفتن ارزش های ضروری دینی ظاهر شود که پیامدهای منفی برای انسجام و یکپارچگی جامعه مبتنی بر اصول اعتقادی و الهی دارد زیرا باعث ایجاد ابهام و سردرگمی در میان مؤمنان می شود (بقره / ۴۲) و معیارهایی صحیحی را که باید هدایت کننده اعمال آن ها باشد، از بین می برد. تحریف حقایق دینی باعث ایجاد بی اعتمادی و رواج شک در جامعه می شود. اعتمادی که سرمایه اجتماعی را تثبیت می کند، از بین می رود و منجر به پراکندگی و اختلاف در جامعه می شود. علاوه بر این تحریف باورهای دینی، انعطاف پذیری فردی و اجتماعی را تضعیف و افراد را مستعد شک و تردید و تأثیرات خارجی می کند که ایمان آن ها را به چالش می کشد. همچنین هنگامی که حقایق دینی تحریف می شود، معانی مشترک افراد به ایمان خود درهم می ریزد و منجر به ناهماهنگی شناختی و بیگانگی از ریشه های معنوی آن ها می شود و درک مشترکی را که جامعه را به هم پیوند می دهد، مختل می کند.

قرآن پیوسته نسبت به **تهمت زدن و دادن ویژگی های نادرست به خداوند** هشدار می دهد و تأکید می کند که چنین اعمالی نه تنها منجر به گمراهی شخصی می شود، بلکه ایمان دینی در میان آحاد جامعه را نیز بی ثبات و سست می سازد. (انعام / ۱۴۰؛ اعراف / ۳۳) برخی از این نسبت های ناروا، خداوند را به گونه ای توصیف می کند که او را با نقص های انسانی همسو می کند یا قدرت مطلق او را محدود می کند. وقتی صفات نادرست به خداوند نسبت داده می شود، افراد ممکن است دچار بحران ایمان شوند. سوء فهم در مورد ذات خداوند می تواند منجر به تردید و سردرگمی افراد در مورد دستورات او نیز بشود (حج / ۳) اگر افراد خداوند را منبع حقیقت و عدالت نبینند، رعایت موازین اخلاقی و ارزشی برایشان مشکل می شود و به انحرافات گسترده منجر خواهد شد. تجارب گروه ها و جوامع گذشته نشان می دهد جمعیت هایی که دیدگاه های تحریف شده از الوهیت را پذیرفته اند، ممکن است ایدئولوژی هایی انحرافی ایجاد کنند که وفاداری های فرقه ای یا سلسله مراتبی را بر پیوندهای جمعی و مبتنی بر اصول واقعی دینی را ترجیح دهند. این چندپارگی برخلاف تأکید قرآن بر وحدت و انسجام بین مؤمنان است (آل عمران / ۷۸). باورهای غلط نسبت به خداوند و امور معنوی منجر به شکندگی در سطوح روابط اجتماعی شده و در برابر بحران های هویتی نیز آسیب پذیر می شوند.

در وضعیتی مشابه **گسترش حق گریزی** در جامعه می تواند پیامدهای منفی برای تحقق ایمان توحیدی در جامعه باشد. در قرآن، کتمان یا نادیده گرفتن حقایق روشن و آیات الهی مذموم دانسته شده است (بقره / ۱۵۹) زیرا طفره رفتن از پذیرش حق هم

تمامیت فردی و هم ساختار اخلاقی جامعه را تضعیف می‌سازد و آستانه اقناع در میان افراد و جامعه را به تدریج تغییر می‌دهد و مانع ایجاد جامعه‌ای همسو با ایمان توحیدی و اصول الهی می‌شود. قرآن کسانی را که در پیام‌های روشن خداوند تردید دارند و از پذیرش آن‌ها طفره می‌روند به عواقبی دردناک هشدار می‌دهد (ص / ۸) زیرا طفره رفتن، بدبینی و بی‌اعتمادی را در میان اعضای جامعه گسترش می‌دهد و می‌تواند زمینه‌های انحراف و فروپاشی بنیان‌های اعتقادی و اخلاقی در جامعه را فراهم آورد (مؤمنون/۷۱).

یکی دیگر از موانع مهم تحقق جامعه توحیدی **گرایش به شرک** است. قرآن کریم در آیات متعدد بر آثار زیان‌بار شرک بر ایمان فردی و جامعه هشدار می‌دهد. شرک‌ورزی خلوص ایمان را در فرد مؤمن خدشه‌دار می‌کند. (بقره/۱۵۹) و از آنجائی که ایمان قلبی به خداوند به‌عنوان محرک اولیه برای کنش‌ها و تصمیمات افراد عمل می‌کند هرگونه آسیب به این ایمان به دلیل شرک، خطر قابل توجهی برای یکپارچگی و قوام اعتقادی فرد ایجاد و منجر به پیامدهای منفی در جامعه می‌شود. درواقع پیامدهای شرک فراتر از باورهای فردی است زیرا ساختار ارزشی و اعتقادی جامعه را تضعیف و آن را در برابر تفرقه و اختلاف آسیب‌پذیر می‌کند. قرآن بر گسست ناشی از تمایلات شرک‌آمیز در میان پیوندهای مشترک اجتماعی تأکید می‌کند (روم/۳۳) که باعث ایجاد اختلاف و تشتت در میان مؤمنان می‌شود.

ناامیدی مؤمنان از توجه و رحمت خداوند نیز از موانع اساسی بر سر راه تحقق توحید در جامعه است. ناامیدی از رحمت خداوند به‌صورت از دست دادن ایمان به توانایی و تمایل او به بخشش و هدایت مؤمنان ظاهر می‌شود. قرآن این احساس را در آیات متعددی بیان می‌کند که مؤمنان را به توبه جویی و امید به رحمت خداوند و بازبایی ایمان خود تشویق می‌کند (تحریم/۸). درواقع این نمونه از آیات ناامیدی را به‌عنوان یک انحراف از اعتماد و وفاداری به خداوند که می‌تواند منجر به برخی پیامدهای منفی هم برای افراد و هم برای جامعه شود، توصیف می‌کند. ناامیدی از رحمت خداوند می‌تواند افراد را به تشکیک و سستی عقاید دینی سوق دهد و درنهایت بنیان ایمان آن‌ها را سست کند. این فرسایش ایمان شخصی می‌تواند منجر به جدا شدن از مناسک جمعی و تضعیف احساس تعلق به جامعه مؤمنان شود. توصیه قرآن به اینکه از روح خدا ناامید نشوید (یوسف/۸۷) یک اصل راهنما برای تاب‌آوری فردی و اجتماعی مؤمنان است. علاوه بر این ناامیدی از توجه خداوند می‌تواند منجر به رقابت ناسالم مبتنی بر ترس یا کمبود شود، زیرا افراد به دنبال کسب تأیید اعتبار از منابع غیر الهی خواهند شد.

درمجموع از موانعی که از قرآن برای تحقق حاکمیت توحید استفاده می‌شود می‌توان به این نکته اشاره نمود که زمینه اکثر این موانع در ساخت روابط ظالمانه و حاکمیت‌های طاغوتی ایجاد می‌شود. به‌عنوان نمونه در سوره نحل به تلازم بین توحید و نفی طاغوت‌ها اشاره مستقیم می‌شود «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ...» در میان هر امتی پیامبری برانگیختیم با این پیام که خدا را بپرستید و از هر معبودی جز او دوری گزینید.

پس از میان هر امتی کسانی بودند که خدا آنان را هدایت کرد و از میان آنان کسانی نیز بودند که گمراهی بر ایشان ثابت گشت. (نحل / ۳۶) علاوه بر این از آیه فوق به دست می‌آید که عبودیت پروردگار و توحید مرز بین هدایت و ضلالت از نظر قرآن است. جامعه‌ای که می‌خواهد به سوی توحیدی شدن گام بردارد، باید بتواند همه موانع و روابط طاغوتی را چه در سطح رفتارهای فردی و چه در سطح جمعی نفی کند. پس معنای پرستش خدا و پرهیز و اجتناب از طاغوت، این است که جز عبادت خدای یکتا که معقول عقل نظر و مقبول عقل عمل است، پرستش دیگری منفی و باطل است (جوادی آملی، ۱۳۷۳ / ۱۷۷).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

اندیشه جامعه آرمانی اسلام و نظریه‌پردازی پیرامون آن در تمدن اسلامی با مفهوم ایمان توحیدی گره خورده است. با نزول قرآن و گسترش تعالیم آن، شیوه جدیدی از اندیشه، روابط و مناسبات اجتماعی در جامعه به وجود آمد که مفهوم مرکزی آن ایمان و باور توحیدی به خداوند است. در قرآن باور به وجود خداوند یکتا با همه صفات ذاتی و فعلی سنگ بنای نظام اعتقادی را تشکیل می‌دهد. قرآن تنها از مسیر ایمان توحیدی به خداوند افراد را به سوی روشنگری و سعادت هدایت می‌کند و از طریق مفهوم خدامرکزی است که می‌توان ایمان به خداوند یکتا را در میان باورها و هنجارهای حاکم بر روابط انسانی، صورت‌بندی و بر موضوعات کلیدی مانند جامعه‌مطلوب قرآنی و حیات طیبیه تأکید کرد. در جامعه‌ای که به‌طور سنتی مناسبات قبیله‌ای و عشیره‌ای حاکم بود و جایگاه افراد و گروه‌ها متناسب با آن مشخص می‌شد، به‌مرور میزان اعتقاد و پایبندی به اصول دین و پیروی از آئین توحیدی، ملاک اصلی جانمایی افراد و گروه‌ها در جامعه تبدیل شد. نکته مهم در این دگردیسی اجتماعی این است که با تغییر اولویت‌ها، مفاهیمی همچون قبیله و عشیره و خانواده را ذیل مفهوم توحید و ایمان به خداوند صورت‌بندی می‌نماید. در چارچوب یک جامعه سالم، آیات قرآن اهمیت توحید ابراهیمی را به‌عنوان یک عامل هویتی یادآوری می‌کند. ایمان به خدای یکتا افراد بیشتری را در زیر یک مفهوم متحد و هدف و چارچوب اخلاقی مشترکی را نیز به آن‌ها القاء می‌کند. در سایه تقویت این اشتراک زمینه رفع اختلافات با افراد درون جامعه و سایر ادیان توحیدی فراهم و می‌تواند انسجام اجتماعی حول آن را ارتقاء دهد. وقتی جامعه‌ای (در سطح خرد و کلان) از طریق مداومت بر ایمان توحیدی و انجام عمل صالح خود را با هدایت الهی هم‌سو می‌کند می‌تواند در سطحی دیگر خود به‌عنوان عامل هدایت دیگران تبدیل شود. این جامعه با تحقق نسبی عدالت، برابری و مهربانی، الهام‌بخش محیط‌های پیرامونی خود می‌شود تا آن‌ها نیز ارزش‌های مشابهی را اتخاذ و به شکل‌گیری مجموعه‌ای هماهنگ‌تر کمک کنند (مقایسه شود با: Inglehart, 1997: 15-17). قرآن هنگامی که به ترسیم جامعه‌مطلوب خود می‌پردازد، علاوه بر ویژگی‌های افراد انسانی و نوع روابط و مناسباتی که برای شکل‌گیری جامعه‌مطلوب لازم است، تأکید خود را از یک سو بر شناسائی دقیق موانع تحقق ایمان توحیدی و از سویی دیگر بر روی شکل‌گیری باورها و هنجارهایی می‌گذارد که در قالب فرهنگ توحیدی باعث تحقق نظم و انتظام خاص و نیز پایداری آن می‌شود و از این طریق می‌تواند به تحقق برخی کارکردهای ضروری و

وظایف اصلی برای بقاء جامعه منجر شود.

در باب حقیقت و چیستی تحقق توحید در عرصه روابط اجتماعی، مطهری از مفهوم توحید اجتماعی بحث می‌کند و آن را به معنای یگانه شدن جامعه یا به یگانگی رسیدن جامعه فهم نموده است (مطهری، ۱۳۸۳: ۱۱۷). اگر توحید اجتماعی را آن چنان که وی توصیف می‌کند به عنوان نوعی از توحید عبادی در نظر بگیریم، نوعی ظرفیت معنایی برای توحید اجتماعی ایجاد می‌شود و برای تحقق توحید اجتماعی در گستره جامعه، چاره‌ای از شناخت عناصر و عوامل موجهه و موانع شکل‌گیری آن نخواهد بود که در این نوشتار تلاش شد به مهم‌ترین آن‌ها بپردازیم.

منابع:

۱. قرآن کریم
۲. ابن‌قیم جوزیه. (۱۴۰۶ق). توضیح المقاصد و تصحیح القواعد فی شرح قصیده الامام ابن‌القیم (ج ۲)، ص ۲۵۹-۲۶۰.
۳. اخلاقی، حلیمه، شرف‌الدین، حسین، صفورایی پاریزی، محمد مهدی و عزیزی کیا، غلامعلی. (۱۳۹۶). «مبانی هستی‌شناختی سبک زندگی طیبیه از دیدگاه قرآن کریم». پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۸(۵)، ۱۲۸-۱۰۷.
۴. استراس، آنسلم و کوربین، جولیت. (۱۳۸۵). (اصول روش تحقیق کیفی: نظریه‌های مبانی، رویه‌ها و شیوه‌ها، ترجمه بیوک محمدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۵. جانی‌پور، محمد. (۱۳۹۶). «کارکردهای کیفی استفاده از روش تحلیل محتوا در فهم احادیث». دوفصلنامه علوم قرآن و حدیث، ۱(۴۹)، ۵۲-۲۹.
۶. جوادعلی، ج. (۱۹۶۸). (المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام. بیروت: دارالعلم للملایین.
۷. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۱). (صورت و سیرت انسان در قرآن کریم. قم: اسراء.
۸. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۳). (تفسیر تسنیم. قم: مرکز نشر اسراء.
۹. شیروانی، علی. (۱۳۷۳). (شرح مصطلحات فلسفی بدایه‌الحکمه و نهایه‌الحکمه. قم: بوستان کتاب.
۱۰. صدری‌فر، نبی‌الله، ضمیری، محمد رضا، مولوی، محمد و جمشیدی‌راد، محمدصادق. (۱۳۹۶). «واکاوی سنت و ساختار تغییرات اجتماعی با تأکید بر آیه ۱۱ سوره رعد». فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱(۷)، ۱۵۸-۱۳۹.
۱۱. صدقی، محمد. (۱۳۸۷). «توسل به اولیای الهی راه سلامت ایمان توحیدی». پژوهش‌های فلسفی — کلامی، ۱(۱۰)، ۲۵-۴۵.
۱۲. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۸). (تفسیر المیزان، مترجم محمد باقر موسوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۳. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). (المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۴. عزتی، مرتضی. (۱۳۷۶). (روش تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی.

۱۵. فخرالدین رازی، أبو عبدالله محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق/۲۰۰۰م). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۶. کریندورف، کلوس. (۱۳۸۳). (تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی. تهران: نشر نی.

۱۷. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۳). (جامعه و تاریخ (مجموعه آثار، ج ۲). تهران: صدرا.

۱۸. منصوریان، یزدان. (۱۳۹۲). «جایگاه چارچوب نظری و مفهومی در پژوهش». «سخن هفته»، شماره ۱۵۵، ۱۳ آبان ۱۳۹۲.

19. Berger, P. L. (1990). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Anchor Press.
20. Birt, L., Scott, S., Cavers, D., Campbell, C., & Walter, F. (2016). "Member Checking: A Tool to Enhance Trustworthiness or Merely a Nod to Validation?". *Qualitative Health Research*, 26(13), 1802–1811.
21. Dowden, B. (2011). "Religion and Society: An Introduction to the Sociology of Religion". *Sage Publications*.
22. Duckworth, A. L., Gendler, T. S., & Gross, J. J. (2016). "Situational Strategies for Self-Control". *Perspectives on Psychological Science*, 11(1), 35–55.
23. Fabricatore, C., Gyaurov, D., & Lopez, X. (2019). "An Exploratory Study of the Relationship Between Meaning-Making and Quality in Games". *Multimedia Tools and Applications*, 78, 13539–13564. <https://doi.org/10.1007/s11042-019-7232-1>
24. Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press.
25. Langford, L. (n.d.). "The Social Processes of Cooperation, Competition & Conflict". *Social Science Courses / ISC Sociology: Study Guide & Syllabus*. Retrieved from <https://study.com/academy/lesson/social-processes-cooperation-competition-conflict>
26. Moya, J., & Goenechea, M. (2022). "An Approach to the Unified Conceptualization, Definition, and Characterization of Social Resilience". *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(9), 5746. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095746>
27. Nasr, S. H. (2004). *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. New York: HarperOne.
28. Portes, A. (1998). "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology". *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
29. Saldaña, J. (2022). *Designing Conceptual Frameworks for Qualitative Research*.
30. Sim, J. J., Goyle, A., McKedy, W., Eidelman, S., & Correll, J. (2014). "How Social Identity Shapes the Working Self-Concept". *Journal of Experimental Social Psychology*, 271–277. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2014.07.015>
31. Widegren, Ö. (1997). "Social Solidarity and Social Exchange". *Sociology*, 31(4), 755–771.
32. Wittek, R. (2013). "Rational Choice Theory". In *Theory in Social and Cultural Anthropology: An Encyclopedia* (pp. 688–690).
33. Zinnbauer, B. J., & Pargament, K. I. (2005). "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(1), 2–19.

References (Non-English)

1. **Qur'an Karim**
2. Ibn Qayyem Jawziyyah. (1406 AH). *Tawdih al-Maqasid wa Tas'hih al-Qawa'id fi Sharh Qasidat al-Imam Ibn al-Qayyem* (Vol. 2, pp. 259–260).
3. Akhlaqi, Halimeh, Sharaf al-Din, Hossein, Safuraei Parizi, Mohammad Mehdi, & Azizi-Kia, Gholam Ali. (2017). "Mabani-ye Hasti-shenakhti-ye Sabk-e Zendegi-ye Tayyebah az Didgah-e Qur'an Karim". *Pajouheshnameh-ye Eslami-ye Zanan va Khanevadeh*, 5(8), 107–128.
4. Strauss, Anselm, & Corbin, Juliet. (2006). *Osool-e Ravesh-e Tahqiq-e Keyfi: Nazariye-ye Mabna'i, Ruykard-ha va Sheyveh-ha* (Trans. Byouk Mohammadi). Tehran: Pazhuheshgah-e Oloum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi.
5. Janipour, Mohammad. (2017). "Karkardhaye Keyfi-ye Estefade az Ravesh-e Tahlil-e Mohtava dar Fahm-e Ahadith". *Do Faslnameh-ye Oloum-e Qur'an va Hadith*, 49(1), 29–52.
6. Jawad 'Ali, J. (1968). *Al-Mufasssal fi Tarikh al-'Arab Qabl al-Islam*. Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin.
7. Javadi Amoli, Abdollah. (2002). *Surat va Sirat-e Ensan dar Qur'an Karim*. Qom: Isra.
8. Javadi Amoli, Abdollah. (1994). *Tafsir Tasnim*. Qom: Markaz Nashr-e Isra.
9. Shirvani, Ali. (1994). *Sharh-e Mostalahat-e Falsafi-ye Bidayat al-Hikmah va Nihayat al-Hikmah*. Qom: Bustan-e Ketab.
10. Sadri Far, Nabiollah, Zamiri, Mohammad Reza, Molavi, Mohammad, & Jamshidi Rad, Mohammad Sadeq. (2017). "Vakavi-ye Sonnat va Sakhtar-e Taghyirat-e Ejtemai ba Ta'kid bar Ayah-ye 11 Surah Ra'd". *Faslnameh-ye Nazariyeh-haye Ejtemai-ye Mofakkeran-e Mosalman*, 7(1), 139–158.
11. Sadeqi, Mohammad. (2008). "Tavassol be Awliya-ye Elahi Rah-e Salamat-e Iman-e Tohidi". *Pajouhesh-haye Falsafi-Kalami*, 10(1), 25–45.
12. Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein. (1999). *Tafsir al-Mizan*, translated by Mohammad Baqer Mousavi. Qom: Daftar-e Entesharat-e Eslami.
13. Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein. (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Daftar-e Entesharat-e Eslami.
14. Ezzati, Morteza. (1997). *Ravesh-e Tahqiq dar Oloum-e Ejtemai*. Tehran: Mo'asseseh-ye Tahghighat-e Eqtesadi.
15. Fakhr al-Din Razi, Abu Abdullah Mohammad ibn 'Omar. (1420 AH / 2000 CE). *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
16. Krippendorff, Klaus. (2004). *Tahlil-e Mohtava: Mabani-ye Ravesh-shenasi* (Trans. Houshang Naeibi). Tehran: Nashr-e Ney.
17. Motahhari, Morteza. (2004). *Jame'eh va Tarikh (Majmou'eh A'sar, Vol. 2)*. Tehran: Sadra.
18. Mansourian, Yazdan. (2013). "Jaygah-e Charkhoub-e Nazari va Mafhumi dar Pazhuhesh". *Sokhan-e Hafteh*, No. 155, November 4, 2013.